

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Zöhrə Fərəc qızı Fərəcova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Alxan Bayram oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sevinc Ayaz Vəfalı qızı Heydərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Fatma Ramiz qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının
sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” adlı dissertasiya işi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı tarixində, ictimai fikrində müstəsna yeri və xidmətləri olan “İrşad” qəzetinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Hər bir xalqın tarixinin, ictimai-siyasi, sosial həyatının, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ətraflı və dərinlən öyrənilməsi onun mətbuatının da geniş tədqiqata cəlb edilməsini tələb edir. Çünki mətbuat orqanlarının səhifələrində dərc olunmuş məqalələr həmin dövrün tarixi salnaməsini gözlərimiz önündə canlandırır. Mütərəqqi fikirli, millətsevər ziyalıların öz ölkəsinin, xalqının keçmiş, müasiri olduğu dövr və gələcəyi ilə bağlı milli-maarifçi düşüncələri, mülahizələri, məqsəd və arzuları qəzet və jurnallarda öz əksini tapır. Bu baxımdan, “İrşad” qəzeti ötən əsrdə mövcud olmuş ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni mühitin dərinlən öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun geniş tədqiqata cəlb olunması xüsusi aktuallıq daşıyır. Bu qəzetdə mütəmadi olaraq dərc edilən nəzm və nəsr nümunələri, bədii publisistik yazılar yalnız bir mətbu orqanı araşdırmaq baxımından deyil, bütövlükdə XX əsrin əvvəllərində formalaşmaqda olan Azərbaycan ədəbi fikrinin öyrənilməsi cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

“İrşad”da dərc edilən yazılar ədəbi janr cəhətdən müxtəlif olduğu kimi, onların mövzu dairəsi də genişdir. Bu yazıları birləşdirən ortaq cəhət onların hər birində millətin gələcəyindən narahatlıq, nigarlıq, eləcə də vətən sevgisi, təəssübkeşlik duyğularının öz əksini tapmasıdır. Təhlillər bunun təsadüfi olmadığını deməyə əsas verir. Çünki “İrşad” qəzetinin əksər müəllifləri XX əsr Azərbaycan ziyalılığının, ədəbi fikrinin nəhəng simaları, böyük millətsevərlər idi. Əhməd bəy Ağaoğlu və onun bu qəzetin ətrafına topladığı digər görkəmli şəxsiyyətlər, istedadlı qələm sahibləri Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həşim bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nəmanzadə, Abdulla Sur, Sultan Məcid Qənizadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, İbrahim Tahir Musayev, Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Süleyman Sani Axundov, Hüseyn Cavid Rəsizadə, Əhməd Münir İbrahimov, Həsən bəy Ağayev, Molla Mahmud Çakər Naxçıvani, Həsən Səbri Ayvazov,

Seyid Hüseyn Sadiq, Məhəmməd Sadiq Axundov, Məmməd Səid Ordubadi, Hacı İbrahim Qasimov, Əliqulu Qəmküsar, Əli bəy Hüseynzadə, Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Ağazadə Səid, Fərhad Ağazadə, Qara bəy Qarabəyov, Axund Yusif Talıbzadə və başqaları “İrşad”ın fəaliyyətində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan mətbuatı tarixində də öz parlaq imzalarını qoymuşlar.

Bu qəzetin və müəlliflərinin fəaliyyətini, onların “İrşad” vasitəsilə ictimai-siyasi mühitimizə, dünyabaxışımıza göstərdikləri təsiri, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın tərəqqisi yolunda xidmətlərini ətraflı şəkildə araşdırmaqla bütövlükdə XX əsrin ilk illərində mövcud tarixi şəraiti, siyasi-ictimai ab-havanı, ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi vəziyyəti daha dərinləndirən öyrənmək və nəticələr çıxarmaq mümkündür.

“İrşad” qəzeti Azərbaycan mətbuatı tarixində böyük bir ənənənin, yeni ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Qəzet çox çətin şəraitdə fəaliyyətə başlamış, maddi sıxıntılara, müxtəlif səviyyələrdə təşkil edilmiş hücumlara məruz qalmışdır. Belə bir şəraitdə “İrşad”ın müəllifləri millətə xidmətdən usanmamış, həm müasirləri, həm də sonrakı nəsillər üçün nümunə olmağı bacarmışlar. Onların qəzetdəki fəaliyyəti doğma xalqın hüququnun qorunması, milli kimliyinin müəyyənəşdirilməsi yolunda göstərdikləri misilsiz xidmətlərin yalnız bir hissəsidir. Bu ziyalıların hər birinin istər “İrşad”da, istərsə də başqa mətbuat orqanlarında dərc etdirdikləri yazıların çoxu ədəbiyyatımızın, ədəbiyyatşünaslığımızın, eyni zamanda jurnalistikamızın ciddi və cəsarətli nümunələri kimi tədqiq olunub öyrənilməyə layiqdir.

Dissertasiya işində bu məqam da nəzərə alınır ki, həmin qələm sahiblərinin bəziləri müxtəlif səbəblərdən diqqətdən kənarda qalsalar da, bir çoxunun həyatı və yaradıcılığı haqqında sovet hakimiyyəti illərində elmi tədqiqat işləri yazılmışdır. Lakin bu ədib və şairlərimizin əksəriyyətinin “İrşad”dakı fəaliyyəti tədqiq olunmamışdır.

Təhlillər göstərir ki, uzun illər bəzi mətbu orqanlar dönə-dönə araşdırıldığı, haqqında çoxsaylı elmi əsərlər yazıldığı halda, bəzilərinin adı ya çəkilməmiş, ya da tənqid müstəvisində “yada salınmış”, onların fəaliyyətinə elmi obyektivlik gözlənilməmişdir. Dissertasiya işində bu sıradan olan “İrşad” qəzetinin üzərində dayanılmış, diqqətdən kənar

qalmanın səbəbləri ön plana çəkilmişdir. Bu qəzetin uzun illər sanballı elmi araşdırma müstəvisindən kənarda qaldığı, fəaliyyətindən ayrı-ayrı tədqiqatçıların yalnız bəzi əsərlərində, elmi məqalələrində səthi şəkildə bəhs edildiyi, məsələyə daha çox onların yaşadıkları dövrün siyasi-ideoloji tələblərinə uyğun yanaşıldığı müəyyən edilmiş və əsaslandırılmışdır. Sovet ideologiyasının təsiri ilə “İrşad” qəzeti mürtəcə burjua mətbuat orqanı, baş redaktoru və ayrı-ayrı əməkdaşları pantürkist, panislamist adlandırılaraq damğalanmışlar. “*Ə. Ağaoğlu panislamist və pantürkist ideologiyanın zəhəri ilə zəhərlənmişdi və ondan xilas olmaq üçün qüvvə tapa bilmirdi*”¹ kimi fikirlərin sovet üsul-idarəsinin diqtəsi ilə yazıldığı qeyd dissertasiyada xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur.

Böyük maarifpərvər Əhməd bəy Ağaoğlunun (1909-cu ilədək bütün əsərlərində, eləcə də “İrşad” qəzetində imzası Əhməd bəy Ağayev yazılmışdır. Dissertasiya işində “Ağaoğlu” kimi qeyd olunmuşdur) həyat və fəaliyyəti haqqında sövət dövründə az sayda məqalə yazılmışdır. İstisna olaraq, ötən əsrin 80-ci illərində nəşr edilmiş “Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları)” kitabında tanınmış tədqiqatçı alim Əziz Mirəhmədovun “Əhməd bəy Ağayev” adlı portret-çerkinin² qeyd edə bilərik. Onu da nəzərə çatdıraraq ki, bu очерк maraqlı faktlarla zəngindir.

Azərbaycan XX əsrin sonlarında yenidən dövlət müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Ə. Ağaoğluna münasibət dəyişmişdir. “*Bu “təpədən-dırnağa qədər azərbaycanlı” olan şəxsiyyəti biz məlum səbəblər üzündən həm az öyrənmiş, az təbliğ etmiş, həm də ona bir çox hallarda obyektiv yanaşmamış, birtərəfli münasibət bəsləyərək bir çox həqiqətləri deyə bilməmişik*”³ fikri tədqiqat isində təkcə Kamal Talibzadənin deyil, sovet hakimiyyəti illərində yaşayıb-yaratmış tədqiqatçı alimlərin çoxunun etirafı kimi qəbul edilmişdir. Dissertasiya işində həmin illərdən başlayaraq ədəbiyyatşünas alimlərdən Ə. Mirəhmədov, K. Talibzadə, Ş. Hüseynov, V. Quliyev, Ş. Qurbanov,

¹ Zeynalov N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi: [2 cildə] / N. Zeynalov. – Bakı: ADU, – c.2. – 1974. – s. 56.

² Mirəhmədov Ə.M. Əhməd bəy Ağayev. (Fikrin karvanı (Görkəmli Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları) / Ə. Mirəhmədov, tərt. ed., red. və ön söz. müəl: Elçin. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s. 81-95.

³ Talibzadə K.A. Əhməd Ağaoğlu / – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 1989. №1, – s. 24.

Ü.Hüseynova, L.Hacıyeva, M.Süleymanlı və başqalarının tədqiqatlarında bu görkəmli şəxsiyyətdən və onun yaradıcılığından bəhs edildiyi diqqətə çatdırılmışdır. Qeyd edilən tədqiqat əsərləri Ə.Ağaoğlunun zəngin irsinin öyrənilməsində atılmış əhəmiyyətli addım kimi dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiya işinin tədqiqat obyektinə gəlincə, ədəbiyyatşünas alimlərdən A.Zeynalzadə, Ş.Vəliyev, A.Bayramoğlu və b. elmi məqalələrində “İrşad” qəzetinin və müəlliflərinin fəaliyyətinə bu və ya digər şəkildə yer vermişlər.

Əsasən, ötən əsrin sonlarından – 1980-ci illərin axırlarından başlayaraq, qəzetə münasibət dəyişmiş, ona bir sıra elmi məqalə həsr olunmuşdur. Lakin “İrşad”ın və irşadçıların ədəbiyyatımızın inkişafında rolu və xidmətləri geniş tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Qəzet uzun illər tədqiq və təhlildən kənar saxlanıldığı üçün bu mətbu orqanda təqdim olunmuş orijinal bədii əsərlər və bədii tərcümələr əhatəli şəkildə araşdırılmamışdır. Ümumiyyətlə, bu tədqiqat işində “İrşad” qəzetində dərc edilmiş ədəbiyyat nümunələri müstəqil araşdırma obyektini kimi təhlil olunmamışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini “İrşad” qəzeti, onun səhifələrində dərc olunmuş müxtəlif janrlı ədəbi-bədii mətnlər, ədəbi-tənqidi materiallardır. Tədqiqatın predmetini “İrşad”ın yaradıcısı Ə.Ağaoğlu və qəzetin ətrafına toplaşmış Azərbaycan ziyalıları haqqında yazılmış məqalələr, dissertasiyalar, monoqrafiyalar və s. ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. “İrşad” qəzetinin nəşr olunduğu dövrün fonunda mövzu, bədii struktur, üslub, ideya və janr problemləri baxımından əsaslı şəkildə tədqiqi dissertasiyanın əsas məqsədi olmaqla, qəzetdə dərc edilən materiallar ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə ilk dəfə məhz bu tədqiqat işində geniş şəkildə elmi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Qəzetin çoxşaxəli fəaliyyəti dissertasiyada araşdırılmış, həmçinin mətbuat tariximizdəki yeri müəyyənləşdirilmişdir. Bütün bunlar diqqətə alınaraq, “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” adlı tədqiqat işində qarşıya aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulmuşdur:

– XX əsrin əvvəllərində tariximizdə, ədəbiyyatımızda və mətbuatımızda “İrşad”ın yerini müəyyənləşdirmək;

- “İrşad” qəzetinin nəşrə başladığı tarixi, ictimai-siyasi, ədəbi mühiti öyrənmək;
- Qəzetin fəaliyyətinin araşdırılmasının mətbuat və ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini üzə çıxarmaq;
- Bədii publisistikanın inkişafında “İrşad” qəzetinin rolunu dəqiqləşdirmək;
- “İrşad”ın ədəbi mübarizəsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Qəzetin əsas müəlliflərinin Azərbaycanın yalnız ictimai-siyasi həyatında deyil, eyni zamanda ədəbi-mədəni mühitində göstərdikləri xidmətləri və bu barədə “İrşad”da dərc olunmuş yazıları təhlil və tədqiq etmək;
- “İrşad”ın səhifələrində verilmiş bədii publisistik məqalələrin, felyetonların, səhnəciklərin, nəsr və nəzm nümunələrinin mövzu və problematikasını müəyyənləşdirmək;
- Qəzetdə nəşr olunan ədəbi-bədii əsərlərin janrlarını, ideya-bədii, ədəbi-estetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- “İrşad” qəzetində təqdim edilən tərcümə ədəbiyyatı nümunələrini və onlara həsr olunan məqalələri şərh etmək;
- Qəzetin ana dilinin saflığının qorunması istiqamətində gördüyü işləri araşdırmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində ədəbi-nəzəri kriteriyalardan istifadə zamanı tarixilik prinsipi əsas götürülmüşdür. Tarixilik konsepsiyasından çıxış edilərək ədəbi materiallarda qoyulan problemlər dəyərləndirilmiş, qarşılaşdırma və müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində belə nəticəyə gəlinmişdir ki, XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş “İrşad” qəzetinin fəaliyyət istiqamətlərini tədqiq edərək ümumilikdə ədəbi prosesi tam şəkildə izləmək mümkündür.

Qəzetin fəaliyyətini dövrün fonunda araşdırmaq, çap etdiyi ədəbi-bədii nümunələri tədqiq və təhlil etmək, Azərbaycan mətbuatı tarixindəki yerini və xidmətlərini müəyyənləşdirmək üçün qəzetin tam komplektindən və arxiv materiallarından geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. “İrşad” qəzetində

ədəbiyyat məsələlərini tədqiq etmək və mövzunun tam şəkildə əhatə olunması üçün göstərilən müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

- “İrşad” qəzetinin yaranmasını şərtləndirən tarixi ictimai-mədəni amillər;

- Qəzetin mövzu və ideya zənginliyində müəllif kontingentinin rolu;

- Ədəbi-mədəni, ictimai mühitin irşadçıların yaradıcılığına təsir dairəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələlərinin tarixilik və müasirlik kontekstində aydınlaşdırılması;

- Qəzetdə klassik ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili məsələləri;

- “İrşad” qəzetinin ədəbiyyatın inkişafı prosesində rolu;

- Qəzetdə ədəbi tənqid məsələlərinin təhlili;

- “İrşad” qəzetində dünya ədəbiyyatına münasibətin və tərcümə əsərlərinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- Ortaq türk dili məsələsinə münasibətin “İrşad” qəzetində əsaslandırılması;

- “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub probleminə münasibət, ana dilinin saflığının qorunmasının zəruriliyi fikrinin tədqiqi;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində aşağıda qeyd edilən elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- “İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” mövzusunda tədqiqat işi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “İrşad” qəzeti ilə bağlı aparılan ilk geniş araşdırmadır;

- Qəzetin nəşri tarixi, meydana çıxdığı ictimai-siyasi, tarixi mühit, ədəbi şərait, ən fəal müəlliflərinin yaradıcılığı ilə bağlı məlumatların verilməsi də tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir;

- Qəzetin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimləri, publisistləri, yazıçıları, şairləri, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən ayrı-ayrı araşdırmalarda bəhs olunsa da, “İrşad”dakı yaradıcılıqları, əsasən, ilk dəfə bu dissertasiyada geniş tədqiq edilir;

- Qəzetdə çıxış edən bəzi publisistlərin, şairlərin, yazıçıların yaradıcılığı isə, ümumiyyətlə, ilk dəfə bu dissertasiyada araşdırılır;

– “İrşad” qəzetinin mövzu və ideya qaynaqlarının müəyyən-
ləşdirilməsi, Azərbaycan ədəbiyyatına, mətbuatına, yazıçı, şair və
publisistlərin yaradıcılığına təsirinin və s. üzə çıxarılmasında özünü
göstərir;

– Qəzetin səhifələrində yer verilmiş ədəbi-bədii nümunələrin
mövzu və problematikasının müəyyənləşdirilməsi də ilk dəfə geniş
şəkildə tədqiq və təhlil edilir;

– Dissertasiya işində həmin dövrdə ana dilində nəşr olunan digər
mətbu orqanların fəaliyyətinə, onların “İrşad”a münasibətinə
toxunulur;

– Tədqiqat işində “İrşad”ın nəşr dili ilk dəfə araşdırılır. Bununla
yanşı, qəzetin fəaliyyət göstərdiyi illərdə ana dilinə münasibət,
həmçinin ədəbi dil problemlərinin tədqiqi də dissertasiyada tədqiqata
cəlb edilərək üzə çıxarılan yeniliklərdəndir;

Bu elmi yeniliklər dissertasiya işini digər tədqiqatlardan
fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin
nəticələrindən XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı
tarixinə dair araşdırmalarda, habelə həmin dövrdə yaşamış, fəaliyyət
göstərmiş bir sıra görkəmli publisist, yazıçı və şairlərin həyat və
yaradıcılığından bəhs edən məqalə, dissertasiya və monoqrafiyalarda,
Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixinin müvafiq dövrünün yazıl-
masında istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi, həmçinin, abituriyentlər,
ali məktəblərin bakalavr və magistrları üçün faydalı mənbə ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-
ayrı fəsiləri müxtəlif zamanlarda Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr
Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində müzakirə edilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas nəticələri dissertantın Ali Atestasiya
Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrində,
həmçinin onun respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda
etdiyi çıxış və məruzələrində, eləcə də həmin konfransların çap
olunmuş materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı:
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi.

Dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi “Giriş” 15314, əsas məzmun 271005 (I fəsil 76676 – I paraqraf 39215, II paraqraf 37461,) II fəsil 135843 – I paraqraf 32148, II paraqraf 81500, III paraqraf 22195), III fəsil 58486 – I paraqraf 22817, II paraqraf 35669), “Nəticə” 5922 şərti işarədir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 292241 şərti işarədir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyekt və predmeti, tədqiqatın metodları, dissertasiyanın nəzəri əsası, praktik əhəmiyyəti kimi məsələlərə toxunulmuş, tədqiqatın elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalardan bəhs olunmuşdur.

“İrsad” qəzetinin yaranmasını şərtləndirən tarixi ictimai-mədəni amillər” adlı birinci fəsil iki paraqraftan ibarətdir. **“Qəzetin nəşri tarixindən”** adlı ilk paraqrafta qəzetin fəaliyyəti dövrün əhəmiyyətli ictimai-siyasi, mədəni hadisələrinin fonunda araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, XX əsrin ilk illərində çar Rusiyasında baş vermiş inqilabi hadisələr onun müstəmləkəsi olan xalqların tarixinə mühüm təsir göstərmişdir. Mövcud şərait müəyyən ideoloji cərəyanların, siyasi partiyaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Tarixin belə kəşməkeşli dövründə ictimai, siyasi, iqtisadi həyatda olduğu kimi, mədəni mühitdə də canlanma müşahidə edilmiş, ədəbiyyatın və incəsənətin əksər sahələrində yeni yollar axtarılmışdır. Belə bir vaxtda – 1905-ci ilin 17 oktyabrında çar öz hakimiyyətini qorumaq üçün manifest imzalamışdır. Bir sıra güzəştlər vəd edən həmin sənəddə – 17 Oktyabr manifestində söz, mətbuat və vicdan azadlığı da öz əksini tapmışdır.

Həmin tarixi hadisələrin baş verdiyi vaxtda doğma xalqının vəziyyətinin çox acınacaqlı olduğunu Ə.Ağaoğlu təəssüf hissi ilə qələmə almışdır: *“İşlərimiz pərişan, nə məktəb və nə mədrəsələrimiz var, nə elm və nə ədəbiyyat və çapxanəmiz var. Külli-ələmdən cahil, heç dövləti, ticarəti, sənəti, ziraəti, işlərdən və ixtiraətdən xəbəri olamayan biz müsəlman tayifəsi hüquq və ixtiyarat bərəsində özgələrdən xar,*

zəliliz”⁴.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri sanki sürükləndikləri cəhəldən, səfəldən qurtulmaq, milli varlığını, milli kimliyini qorumaq naminə tarix qarşısında imtahan verirdilər. Həm də elə bir zamanda ki, özünü ətalətə, sükunətə məhkum edən xalq işıqlı gələcəyinin qarşısında divar hörmüş olurdu. M.Ə.Rəsulzadə bu həqiqəti “Dəhşətli məbər” adlı məqaləsində belə ifadə etmişdir: *“Rusiya cəmaəti təyyi-mənazil edib, indi bu nəhri keçib çəmənara çıxmaq istiyor. Məlum olduğu üzrə, bu da asan bir şey deyildir. Bu yolda fədakarlıq lazımdır. Cürət, hümmət, qeyrət gərəkdir”*⁵.

“İnqilablar beşiyi”nə çevrilən çar Rusiyasının işğalı altında olan ölkələrdə ictimai-siyasi ab-havanın dəyişdiyi, xalqa doğru yol göstərən fədailərə daha böyük ehtiyacın olduğu dövəndə Ə.Ağaoğlunun nəşrinə çətinliklərlə icazə aldığı qəzetə “İrşad”, yəni “doğru yol göstərən”, “doğru yola çəkən” adını verməsi də, ilk növbədə, onun məramını, məqsədini bəlli etmişdir.

“İrşad” qəzeti böyük fransız inqilabının “Azadlıq, Bərabərlik, Ədalət” şüarını nümunə götürərək “Hürriyyət, Müsavat, Ədalət” şüarı ilə nəşr olunmuşdur. Paraqrafda “İrşad”ın mövzu və ideya qaynaqları müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, “İrşad”ın məqsədi, məramı, görəcəyi işlər, eləcə də meydana çıxdığı dövrün tələbləri 17 dekabr 1905-ci il tarixli ilk sayında “Qəzetəmizin məsləki (Yolu)” adlı proqram-məqaləsində belə açıqlanmışdır: *“Yumruqlar sayəsində qəflət yuxusuna uyub şimdi baş qalxızıb, karvanı, yoldaşları getmiş görüb, özümüzü bir səhra arasında tək-tənha tapıb mat və məəttəl bir-birimizə deyirik: “Nə çox yatmışıq!”. ...İştə qəzetəmizin məsləki həmənvı övzai-əhval bəyan edər. Biz aləd-dəvam milləti-karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət edəcəyiz”*⁶.

“İrşad”ın “Bakı xəbərləri”, “Qarabağ xəbərləri”, “Qafqaz xəbərləri”, “Daxili xəbərlər”, “Xarici xəbərlər”, “Teleqraf xəbərləri”, “Xüsusi müxbirlərimizdən” və s. kimi daimi rubrikaları olmuşdur. “Xüsusi müxbirimizdən” rubrikasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni vəziyyəti barədə

⁴ Ağayev Ə.H. Bizə nə lazımdır // “İrşad” qəzeti, – 1906, 12 yanvar. – s. 1.

⁵ Əmin M. Dəhşətli məbər // “İrşad” qəzeti, – 1906, 21 iyul. – s. 2.

⁶ “İrşad”. Qəzetəmizin məsləki (Yolu) // “İrşad” qəzeti, – 1905, 17 dekabr. – s. 2.

məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bölgələrdən göndərilən yazılar çox vaxt həmin yerlərin adına uyğun – “Ağdamdan”, “Qazaxdan”, “Gəncədən”, “Şamaxıdan” və digər ümumi başlıqlar altında təqdim olunmuşdur. Təhlillər göstərir ki, “İrşad” istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə baş verən mühüm hadisələri daim diqqət mərkəzində saxlamış, oxucularına maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir.

Qəzet gündəlik 3000-6000 tirajla çap edilmişdir. Ədəbiyyatşünas alim A.Zeynalzadənin yazdığı kimi: *“Azərbaycanın müxtəlif şəhər və kəndlərindən, Rusiyanın mərkəz və əyalət şəhərlərindən, Vladıqafqaz, Sibir, Gürcüstan, Dağıstan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, Misir və başqa yerlərdən olan abunəçilərinin ilk illərdə sayı minə yaxın idi”*⁷.

Dissertasiyada qeyd edilmişdir ki, tədqiqatçıları çaşıdıran məsələlərdən biri də “İrşad”ın ümumilikdə neçə sayının çap edilməsi olmuşdur. Bu qəzet barədə yazan mətbuat tarixi tədqiqatçılarının əksəriyyəti “İrşad”ın 536 sayının – 1905-ci ildə 11, 1906-cı ildə 296, 1907-ci ildə 134, 1908-ci ildə isə 95 sayının çap olunduğunu vurğulamışlar. Apardığımız tədqiqatda bu fikir özünü doğrultmur. Doğrudur, “İrşad”ın nəşrinin ilk ilində 11 sayı işıq üzü görmüşdür. Lakin növbəti il – 1906-cı il 1 yanvar tarixində qəzetin yeni sayı 1-ci deyil, 12-ci say olaraq yazılmış və bu sıra ilə davam etdirilmişdir. Həmin ilin son – 31 dekabr tarixli sayı 296-cı olmuşdur. Buradan da aşkar olunur ki, qəzetin 1906-cı ildə 296 yox, 285 sayı işıq üzü görmüşdür. Təhlillər nəticəsində 1907-ci ildə 134, 1908-ci ildə 95 sayının təqdim edildiyi də nəzərə alınaraq, “İrşad”ın ümumilikdə 525 sayının nəşr olunduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Bu paraqrafda “İrşad”ın nəşrinin dayandırılması səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir. 25 iyun 1908-ci il tarixli 95-ci sayında verilmiş Ü.Hacıbəylinin “Filankəs” imzalı “Nağıl” felyetonunun⁸ qəzetin bağlanmasına təsiri araşdırılmış, məsələnin kökünün daha dərin və çoxşaxəli olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Faktlar deməyə əsas verir ki, səhifələrində mütəmadi yer verilmiş müxtəlif janrlı çox cəsarətli, hətta sərt tənqidi yazıların hər biri Çar

⁷ Zeynalzadə A.Ə. “İrşad” qəzetinin nəşri tarixinə dair. // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 2001, № 3-4, – s. 63.

⁸ Filankəs. Ordan-burdan. Nağıl // “İrşad” qəzeti, – 1908, 17 iyun. – s. 4.

Senzor İdarəsinin “İrşad”ın fəaliyyətinə qadağa qoymasına səbəb ola bilərdi. Bakı qradonaçalnikinin qəzetin nəşrinin dayandırılması barədə əmrində isə bildirilmişdir: “*Mən, Bakı qradonaçalniki 1908-ci il 24 iyunda Əhməd bəy Ağaoğlunun Bakıda tatar dilində nəşr etdiyi “İrşad” qəzetinin zərərli istiqamətini nəzərdə tutub qərara aldım: Mənə həvalə olunmuş şəhər rəisliyi daxilində “fövqəladə mühafizə haqqında” əsasnamənin 26-cı maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən adı çəkilən “İrşad” qəzetinin nəşri bütün fəvqəladə mühafizə dövründə saxlanılsın*”⁹. Qəzet fəaliyyəti müddətində daim maneələrle, maddi sıxıntılarla qarşılaşmış, təhdid və təzyiqlərə, donosçuların şər-böhtanlarına, Çar Senzor İdarəsinin basqılarına məruz qalmışdır. Lakin bütün çətinliklərə rəğmən, “İrşad” qəzeti ilk saylarından bəyan etdiyi məsləkindən, məramından sona qədər dönməmiş, cəsarətli yazılar dərc etməkdən çəkinməmişdir.

Paraqrafın sonunda irşadçıların vətən və xalq naminə gördüyü böyük işlər, sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnmiş azadlıq və müstəqillik ideyasının yayılmasında misilsiz xidmətləri nəzərə alınaraq, bildirilmişdir ki, “İrşad” doğma millət üçün yalnız mətbuat orqanı rolunu oynamamış, sözünü lazımi ünvanlara çatdırmaqla kifayətlənməmişdir. Bu qəzetin səhifələri, yeri gələndə, siyasi, ictimai, eləcə də mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafı, ana dilinin qorunması uğrunda mübarizələr meydanına çevrilmişdir. Bu səbəblərdən “İrşad” öz zamanında doğma millətin yaşadığı tarixi yazan əvəzsiz mənbə olmuş bir qəzet kimi bu gün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

İkinci paraqraf **“İrşad”ın müəllif kontingenti onun mövzu və ideya zənginliyini şərtləndirən amillərdən biri kimi**” adlanır. Bu paraqrafda 1905–1908-ci illərdə “İrşad”ın ətrafında toplaşmış, xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan milli ruhlu ziyalıların, ictimai-siyasi təfəkkürə, dərin biliyə malik tanınmış şəxsiyyətlərin, tərəqqipərvər qələm adamlarının bu qəzetin fəaliyyətində rolu müəyyənləşdirilmişdir. Onların “İrşad”ın səhifələrində dərc olunmuş yazılarının bir çoxunun ədəbiyyatımızın, ədəbiyyatşünaslığımızın,

⁹ Zeynalzadə A.Ə. “İrşad” qəzetinin nəşri tarixinə dair. // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, - 2001. № 3-4, - s. 72.

eyni zamanda jurnalistikamızın ciddi nümunələri kimi tədqiq olunmağa, öyrənilməyə layiq olduğu fikri irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır. Mühüm səbəblərdən biri kimi qəzetin əksər müəlliflərinin XX əsr Azərbaycan ziyalılığının, ədəbi fikrinin nəhəng simaları, böyük millətsevərləri olduqları göstərilmişdir.

Dissertasiyada Ə. Ağaoğlunun bu qəzetin məsuliyyətini yalnız baş redaktor kimi çəkmədiyi, həm də “İrşad”ın adının onun imzası ilə sıx bağlı olduğu diqqətə çatdırılmışdır. Ə. Mirəhmədov yazmışdır: “*Əhməd bəy Ağaoğlu “İrşad”da özünün bütün jurnalistik məharətini, şərqşünaslıq biliyini, siyasi mütəfəkkir simasını nümayiş etdirmişdi*”¹⁰. Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlu bu qəzetdəki fəaliyyəti ilə həm də vətənpərvərliyini, millət fədaisi simasını nümayiş etdirmişdir. “İrşad” onun ictimai fəaliyyətinin, millətsevərliyinin, zəhmətsevərliyinin geniş şəkildə təsdiqi və təcəssümü olmuşdur.

Təhlillər göstərir ki, qəzetin gücü səhifələrində yazıları mütəmadi dərc olunan müəlliflərin imzasının sanbalından, cəmiyyətdəki nüfuzundan çox asılıdır. Nəşrində böyük zəhmətlərə qatlaşanların kimliyini xatırlayanda “İrşad”ın gördüyü işlərin mahiyyəti, dəyəri, əhəmiyyəti bir daha aydınlaşır. Bu məsələ ilə əlaqədar görkəmli publisist Firudin bəy Köçərlinin 1906-cı ildə yazdığı “Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı” adlı məqaləsindən sitat gətirilmişdir: “*Yaxşı əməkdaşlar həyatı və Ağaoğlu kimi təcrübəli publisistin rəhbərliyi altında nəşr edilən “İrşad” ən canlı, məzmunlu və gözəl mətbuat orqanıdır. Bu qəzet ictimai həyatın inkişafını açıq gözlə izləyir və onun səhifələrində Rusiya müsəlmanlarının həyatında az-çox əhəmiyyəti olan məsələlər diqqətlə və hərtərəfli müzakirə edilir*”¹¹.

Tədqiqat işində Ə. Ağaoğlu və digər görkəmli şəxsiyyətlərin, istedadlı qələm sahiblərinin bu qəzetdəki fəaliyyəti doğma xalqın hüququnun qorunması, milli kimliyinin müəyyənləşdirilməsi yolunda misilsiz xidmətlərinin bir hissəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

Paraqrafda nəzərə çatdırılmışdır ki, Azərbaycanın ən ucqar

¹⁰ Mirəhmədov Ə.M. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə. Mirəhmədov, nəşrə haz. və red.: Dilarə Əziz qızı Mirəhmədova-Əlizadə. – Bakı: Ərgünəş, – 2014. – s. 86.

¹¹ Köçərli F.Ə. Seçilmiş əsərləri. / Köçərli F., red. K.Talıbzadə, tərt və qeyd. müəll: Kamal Talıbzadə və Nadir Məmmədov. – Bakı: Azər.SSR Elmlər Akademiyası nəşr. – 1963, – s. 341.

kəndlərinə belə maarif işığı, mədəniyyət nuru yaymaq, xalqı savadsızlıq, nadanlıq, cəhəlat girdabından xilas etmək irşadçıların bir çoxunun əsas amalı olmuşdur. Belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bu qəzetin və cəfəkeş müəlliflərinin fəaliyyətini, onların “İrşad” vasitəsilə ictimai-siyasi mühitimizə, dünyabaxışımıza göstərdikləri təsiri, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın tərəqqisi yolunda xidmətlərini ətraflı şəkildə araşdırmaqla bütövlükdə XX əsrin ilk illərinin tarixi şəraitini, siyasi-ictimai, ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi vəziyyətini daha dərindən öyrənmək mümkündür.

Son olaraq belə nəticə çıxarılmışdır ki, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanda ziyalıların əzmkarlığı, fədakarlığı nəticəsində ictimai-siyasi düşüncədə təbəddülat yaranmış, sosial həyata baxış dəyişməyə başlamış, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, maarifçiliyin inkişafı istiqamətində işlər genişlənmişdir. Onların sırasında “İrşad” qəzeti və vətənpərvər müəlliflərinin xidmətləri xüsusi qeyd edilməyə, təqdir olunmağa layiqdir.

Birinci fəsilə aid əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdə işıqlandırılmışdır¹².

Tədqiqat işinin **“İrşad” qəzetində ədəbiyyat məsələləri tarixilik və müasirlik kontekstində** adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. **“Qəzetdə klassik ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili məsələləri”** adlı birinci paragrafda, ilk növbədə, “İrşad”da klassik ədəbiyyata münasibət, irşadçıların Şərq və Qərb ədəbiyyatının klassikləri haqqında irəli sürdükləri fikirlər tədqiq və təhlil edilmiş, klassik irsin öyrənilməsi, ona münasibət və istinad kimi mühüm məsələlərdə irşadçıların böyük həssaslıq göstərdikləri önə çəkilmişdir. Təhlillər göstərmişdir ki, bu

¹² “İrşad” qəzetinin tədqiqat tarixi // Bakı Dövlət Universiteti, “İrşad” – 100” (“İrşad” qəzetinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları), – Bakı: – 16 dekabr, – 2006, – s. 43-47; “İrşad” qəzetində türkcülük məsələləri // VIII Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri, – Konya, Türkiyə: – 15-16-17 mayıs, – 2014, Materiallar kitabı, – Konya: – 2016, – s. 417-426; 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qırğınlar (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında) // XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları, IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Lənkəran: – 22-27 aprel, – 2017, – s. 331-336; Ahmet bey Ağaoğlu yaradıcılığında türkcülük konuları (“İrşad” gazetesinin verilerine dayanılarak hazırlanmıştır), Uluslararası Ankara Bilimsel Araştırmalar kongresi, – Türkiyə, Ankara: – 4-6 ekim – 2019, Tam metn kitabı, – Ankara: – 2019, – s. 462-466.

görkəmli qələm sahibləri yalnız Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığına deyil, dünya mədəniyyətinə, qədim elmlərə, söz sənətinə, fəlsəfəyə öz baxışları, mülahizələri ilə seçilmişdirlər. Onlar ümumilikdə dünya sivilizasiyasının nailiyyətləri, ümumibəşəri mənəvi xəzinə hesab etdikləri klassik Şərq və Qərb mədəniyyətini, ədəbiyyatını vəhdətdə götürmüşlər. İrşadçıların əksəriyyəti milli-mədəni tərəqqiyə də bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmışlar. Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində Qərbə meyil “İrşad”ın nəşrinə qədər müəyyən tarixi yol keçmişdir. Professor Vilayət Quliyev yazmışdır: *“XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının ümumdünya ədəbi prosesi ilə əlaqələri yeni məzmun və xarakter almağa başlamışdır. Bu isə təkcə milli ədəbiyyatın dünya miqyasına çıxması ilə şərtlənmirdi, həm də onun forma-məzmun, janr-üslub, ideoloji-dünyagörüşü baxımından əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşməsinə təkan verirdi”*¹³. Dissertasiya işində Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində Qərbə meylin XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənməkdə olduğu fikri önə çəkilmişdir. Həmin dövrdə Avropanın tərəqqisini irşadçılar Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən, mülahizələrindən nümunələr verərək şərh etmiş, həmçinin xristian dünyası və İslam aləmində azadlıq anlayışına, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirmişdirlər. Təhlillər göstərmişdir ki, bu məsələlərin hər birində doğma Vətəni, milləti qədər bir çox ölkələrin və millətlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə, tarixinə, mədəniyyətinə, dininə, fəlsəfi görüşlərinə, ictimai-siyasi düşüncələrinə bələd olan Ə. Ağaoğlu qələm yoldaşlarının önündə olmuşdur. Fransada bərqərar olmuş inqilabi ideyaları, bu istiqamətdə göstərilmiş əzmkarlıqları öz xalqı üçün nümunə saymış Ə. Ağaoğlu məqalələrində Jan Jak Russo, Volter, Didro və digər fransız klassiklərinin, eləcə də yeni formalaşan azad ruhlu ədəbiyyat adamlarının yaradıcılığını təhlil etmişdir. Real həyat hadisələrinin, ictimai problemlərin və mənəvi duyğuların təcəssümündən yaranan ədəbiyyatı o, bütövlükdə bəşəriyyətin sərvəti saymış, zülmə, əsarətə, istibdada qarşı çıxan ədibləri əsl qəhrəman kimi təqdim etmişdir. Ə. Ağaoğlu yazmışdır ki, Monteskye “Ruhəlcəvənin” kitabında *“...bu fikri car edir ki, dünyada üç cür hökumət olur; birincisi, istibdaddır, belə hökumətdə külli ixtiyar bir şəxs əlində olur; ikincisi*

¹³ Quliyev V.M. Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi-ictimai mühiti (XIX əsrin birinci yarısı) / V.Quliyev, elmi red.: Bəkir Nəbiyev. Bakı: Ozan, – 2000, – s. 15.

məşrutıyyədir, hakimlər müstəbid olsalar da, qanunlar hazırlayırlar, özləri də bu qanuna əməl edirlər; üçüncüsü, cümhuriyyət hökumətidir, belə hakimiyyətdə külli-ixtiyar xalqın əlində olur”¹⁴.

Yalnız Fransa həyatına, onun inqilablarla zəngin tarixinə deyil, ümumilikdə Qərb, Avropa ədəbiyyatına, mədəniyyətinə Ə.Ağaoğlunun erkən yaşlarından başlayan marağı yaradıcılığı boyu davam etmişdir. “İrşad”da da o, sistemli şəkildə bu ölkələrin ictimai-siyasi həyatını öz publisistik məqalələrində təhlil etmişdir. Eyni zamanda yazdığı bir sıra icmalar, dostları ilə məktublaşmaları bu mənada diqqətəlayiqdir.

Tədqiqat işində qeyd olunur ki, irşadçıların əksəriyyəti üçün Qərb tərəqqisi həmin cəmiyyətdəki maarifpərvərlik və azadfikirliklə cəlbədicə və arzuolunan idi. Onların yazılarında Qərbin təqdiri, Şərqi tənqidi qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Lakin bu duyğularda qətiyyəni anti-Şərq mövqeyi, təslimçilik əhvali-ruhiyyəsi, eləcə də Qərbi ideallaşdırmaq cəhdləri duyulmur. İrşadçılar öz dövrlərindən çıxış edərək Qərbin inkişafından nümunə götürməyi, elmi-texniki nailiyyətlərindən bəhrələnməyi gərəkli saymışlar. Onların Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrini, ədəbi-mədəni hərəkətini Qərbə istiqamətləndirmək səyləri, Şərq və Qərb mədəniyyətini ümumi vəhdətdə götürməklə yanaşı, inteqrasiyanın vacibliyini önə çəkdiqləri dissertasiya işində şərh edilmişdir.

Ümumiyyətlə, tədqiqat boyu tarixilik prinsipinə əsaslanılmışdır. Bir mühüm məqama da diqqət yetirilmişdir ki, ümumilikdə “İrşad” qəzetində Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyi, İslamın elmi-fəlsəfi görüşləri, humanizmi, insan azadlığı yüksək tutulurdu. Bu paraqrafda da vurğulanmışdır ki, “İrşad”ın nəşr olunduğu illərdə elm, təhsil, mədəniyyət, mətbuat, səhiyyə və digər sahələrdə Qərbin Şərqdən öndə olması şübhəsizdir. Bu realıq qələm, söz adamlarının çoxunun yazılarında müxtəlif üslubda və tərzdə öz ifadəsini tapmışdır. Lakin irşadçılar yalnız öz dövrlərinin mənzərəsindən çıxış etməyin tərəfdarı olmamışdılar. Onlar dünya sivilizasiyasının keçib gəldiyi yola bütövlükdə və hərtərəfli nəzər salmış, tərəqqinin Qərbdən başlamadığını tarixi faktlarla əsaslandırmışlar. Dissertasiyada belə qənaətə gəlinmişdir ki, “İrşad”ın müəllifləri XX əsrin əvvəllərində elmin, texnikanın inkişafı

¹⁴ Ağayev, Ə.H. Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura) // “İrşad” qəzeti, – 1906, 26 mart. – s. 2.

baxımından Şərqi Qərbdən geridə qalmasının səbəbini təhlil edərkən çox dərin mətləblər ortaya qoymuşlar.

İrşadçılar klassik elmi-mədəni və ədəbi-bədii dəyərlərin müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilməsini, təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsini təbii hesab edirdilər. Bu məsələ A.Surun ədəbi-tarixi tədqiqatlarında belə diqqətə çatdırılırdı: *“Məlum olduğu vəchlə cümlə millətlər maarif və mədəniyyəti, əsasən, bir-birindən iqtibas edərək gəlmişdir... – Qərb xristianları bugünkü mədəniyyətin ərəblərdən aldığı zəatən bəllidir. Bir vaxt vardı ki, nəsrə paşaları Əndəlüsdə ərəb maarifi kəsb edirlərdi. Şərqdəki türklər, farslar həm də ərəb mədəniyyətini tərviçə çalışırlardı. Rus qövmi maarifi-ibtidaiyyəyi Qərbi Avropadan almadımı? Şimdiki türklər dəxi firənglərin maarifi-mədəniyyətindən istifadə etmədilərmi?”*¹⁵.

XX əsrin əvvəllərində Avropanın yüksək tərəqqiyə nail olduğunu irşadçılar Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən və mülahizələrindən nümunələr verərək şərh etmiş, həmçinin xristian dünyası və islam aləmində azadlıq anlayışına, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirmişlər. Avropa və avropalıların həyatı, mühiti irşadçıların ona görə müsbət mənada diqqətini çəkirdi ki, orada elm, təhsil inkişaf edirdi, insanlar daha fəal və qətiyyətlə öz hüquqları uğrunda mübarizə apara bilirdilər.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edilmişdir ki, ümumilikdə Ə. Ağaoğlunun “İrşad”ında Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyi, islamın elmi-fəlsəfi görüşləri, humanizmi, insan azadlığı yüksək tutulmuşdur. İrşadçılar, ümumiyyətlə, bəşəriyyət üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti, mənəvi dəyərləri olan, ədəbiyyatın yüksək tələblərinə cavab verən hər bir əsəri və onun müəlliflərini təqdir etmişlər. Odur ki, Azərbaycanın klassik şairləri, eləcə də dünya ədəbiyyatının görkəmli simaları Firdovsi, Nəsrəddin Tusi, Volter, Jan Jak Russo və digərləri arasında ayrı-seçkilik qoymadan, onları bəşər övladları kimi qiymətləndirmişlər.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci paragrafi **“İrşad” qəzeti və dövrün ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri**” adlanır. Bu paragrafda “İrşad” qəzetində dərc olunan ədəbi-bədii nümunələr geniş şəkildə araşdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, Rusiyada və onun müstəmləkəsinə

¹⁵ Sur, A. Əski İstanbul xanımları // “İrşad” qəzeti, – 1906, 2 noyabr. – s. 4.

çevrilmiş ölkələrdə XX yüzilliyin əvvəllərində baş verən və xalqların taleyində mühüm rol oynayan ictimai-siyasi hadisələr, inqilabi dəyişikliklər ədəbiyyata böyük təsir göstərmiş, ona yeni ruh gətirmiş, canlandırmışdır. Qəzetdə nəzərə çatdırıldığı kimi, “Rusiyada sakin millətlər” “imperator əzəmin 17 oktyabrda verdiği dəstxət hümayun”dan öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Azərbaycan ziyalılarının çarizmdən haqlarını ala biləcəklərinə ümidli olduqları “İrşad”ın əvvəl saylarında müşahidə edilir. M.Ə.Rəsulzadə həmin hissələri “Hürriyyət” (17 Oktyabr) adlı şeirində ifadə etmişdi. Müəllif “*Şahi-Rusiya eyləyibdir öz həqqin məhdud*”¹⁶, – deyə sevinirdi.

*“Mələlə muxtəlif olsun gərək yekta,
Hər tərəf savtı bəradərlik olunsun birya”*¹⁷.

“İrşad”da Ə.Ağaoğlunun “Hicrəti-kubra” kimi irihəcmli əsərindən tutmuş, kiçik həcmli ədəbi-bədii nümunələr – hekayələr, şeirlər, felyetonlar, səhnəciklər, miniatürlər və digər janrlı əsərlər dərc olunmuşdur. Mövzu baxımından müxtəlif olan bu əsərlərin arasında həm tarixi, həm müasir hadisələrdən bəhs edənləri vardır. Hansı dövrü, yaxud mövzunu əhatə etməsindən asılı olmayaraq, “İrşad”da yer verilmiş nəzm, nəsr, bədii publisistik əsərlərin əksəriyyəti tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir, ibrətamizdir.

Tədqiqat işində üslub və janr müxtəlifliyinin, mövzu zənginliyinin qəzetin ədəbi-bədii nümunələrini daha da oxunaqlı etdiyi diqqətə çatdırılmışdır. Belə nəticəyə gəlinir ki, bu yazıları birləşdirən ortaq nöqtə onların hər birində millətin gələcəyindən narahatlıq, nigarlıq, eləcə də vətən sevgisi, təəssübkeşlik duyğularının öz əksini tapmasıdır. Tədqiqatda bu fikirlərin hər biri nümunələrlə təhlil və şərh olunmuşdur.

Dissertasiyada belə qənaətə gəlinmişdir ki, bu mətbu orqanda dərc olunmuş ədəbi-bədii nümunələrin hər birinin peşəkarlıqla qələmə alındığı, ədəbiyyatın yüksək tələblərinə cavab verdiyi, kamil sənət nümunəsi olduğu söylənilə bilməz. Lakin müəlliflərinin çoxunun şəxsiyyəti, parlaq istedadı ilə ədəbiyyatımızda, ədəbi tənqidimizdə müstəsna xidmətlər göstərdiyi nəzərə alınaraq diqqətə çatdırılmışdır ki, bu səbəblərdən “İrşad”ın ədəbi-bədii materialları arasında əsl sənət

¹⁶ R-zadə, M.Ə. Hürriyyət // “İrşad” qəzeti, – 1905, 28 dekabr. – s. 2.

¹⁷ Yəni orada, – s. 2.

nümunələri üstünlük təşkil etmişdir.

“İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələri ilə tanışlıq bu qənaəti yaratmışdır ki, qəzet öz məqsədinə sadıq qalmış, səhiflərində təqdim edilən nəsr, nəzm, bədii publisistik əsərlərində də ümumi problemlər, xalqın milli özünüdərkini, milli oyanışının vacibliyi ön plana çəkilmişdir. Bunun üçün ədəbiyyatın bütün üsullarından istifadə edilmiş, əksər janrlarına müraciət olunmuşdur. Qənaətimiz belədir ki, qəzetdə verilmiş bütün əsərləri bədii cəhətdən kamil hesab etmək mümkün olmasa da, mövzu, məzmun baxımından hər biri yüksək ictimai-siyasi mövqeyə malikdir.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı **“Qəzetdə ədəbi tənqid məsələləri”** adlanır. Millətin tərəqqisinə rəvac verən ən təsirli vasitələrdən birinin, bəlkə də birincisi sözün qüdrətindən necə istifadə etmək məsələsidir. Tədqiqatlara əsaslanaraq bildirilmişdir ki, irşadçıların qənaətinə, bunların sırasında ədəbiyyatın müstəsna yeri və xidmətləri vardır. Qeyd olunmuşdur ki, fikirlər bəzən haçalansa da, “İrşad”ın müəlliflərinin əksəriyyəti ədəbiyyatda yenilikləri başlıca şərt hesab etmişlər. Bunun üçün şair, tənqidçi Abbas Səhhətin ortaya atdığı, bütün ədəbi tənqidin fikirlərini məşğul edən bir məsələ onların da düşüncələrinə uyğun olmuşdur. Belə ki XX əsrin ilk onilliyində ədəbi-tənqiddə “köhnə şeir” problemlərindən daha kəskin şəkildə danışıldığı, poeziyada yeni üslub və qaydalar barədə düşünülərək yollar axtarıldığı vaxtlarda – 1905-ci ildə Abbas Səhhətin “Həyat” qəzetində “Tazə şeir necə olmalıdır?” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif yazırdı: *“Şüərayi-sabiqəmizin əşar və əbyatı təbii əhvəla müğayir olduğundan, oxuyan kəsalət və nifrət gətirməyi və heç hüsusla gəlmədiyi məlumdur. Məsələn, qəddin sərv ağacına oxşadılması, ya məhbubun üzünü bədri-aya bənzətdikləri kimi və yainki qaşları yaya və kirpikləri oxa təşbih tutduqları qəbil”*¹⁸. Bu məqalə geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Paraqrafda ümumi bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bu qəzetdə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı klassiklərinə dəyər verilməklə, yeni yaranan ədəbi-bədii nümunələr dərc olunmaqla yanaşı, dövrünün ədəbi prosesləri də yaxından izlənilmişdir.

Bu paraqrafda bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı, bir

¹⁸ Səhhət A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət, tərt. ed., ön söz və qeyd. müəll. fil. e.d., prof. Kamal Talıbzadə. – Bakı: Lider, – 2005, – s. 243.

çox yeni yaranan əsərə “İrşad”da münasibət araşdırılmışdır. Nəzərə çatdırılmışdır ki, ümumiyyətlə, XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında bir sıra istiqamətlərdə daha çox irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Bu, ilk növbədə, dövrün əhvali-ruhiyyəsindən, inqilabi dəyişikliklərə meydan açmasından qaynaqlanırdı. Belə vaxtlarda ədəbiyyatımızda satirik üslubun inkişafı xüsusilə nəzərə çarpırdı. Azərbaycan satirik şeirində hələ XIX əsrdən açıq-aydın duyulan mübarizə əhvali-ruhiyyəsi XX əsrdə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi-realist, satirik-maarifçi meyillərin güclənməsini, ilk növbədə, ədəbiyyatın ən gözəl xüsusiyyətlərindən birində – onun qədim ənənəyə söykəndiyi qədər müasir olmağı bacarmasında axtarmaq lazımdır. Həmin illərdə Azərbaycanda nəşr edilən mətbu orqanlar arasında böyük nüfuzu və özünəməxsus dəstxəti olan “İrşad” böyük bir yol keçib gələn Azərbaycan ədəbiyyatının nailiyyətlərinə ehtiramla yanaşmışdır. Dissertasiya işində nəzərə çatdırılmışdır ki, qəzetin səhifələrində yer verilən müxtəlif janrlı ədəbi-bədii nümunələr içərisində klassik üslubda olanlar da vardır, lakin əsas yeri məzmun, dil və üslubuna görə müasir dövrə uyğun əsərlər tutmuşdur. Bir məqam da qeyd olunmuşdur ki, “İrşad” XX əsrin əvvəllərində poeziya nümunələrinə səhifələrində ardıcıl yer verən qəzetlərdən biri olmuşdur. Araşdırıcı Vəli Osmanov haqlı olaraq yazır: *“Dövrün ədəbiyyatına “Hürriyyət” yeni əsrə – XX əsrə bəslənən ümidlərin, arzuların qanadlarında gəlmişdi. Bəlkə, büna görə o daim arzuludur, xəyalidir. Arzu şəklində də azadlıq sözünün bu romantik sinonimi poeziya dilinə daxil olmuşdur”*¹⁹.

Belə demək olar ki, bu qəzetin ictimai-siyasi mübarizəsində poetik əsərlər əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Onların içərisində “tazə şeir”in tələbləri ilə səsleşən əsərlər çoxluq təşkil edir. Bildirilir ki, burada, şübhəsiz, yeni əsrin inqilab, mübarizə əhvali-ruhiyyəsinin böyük rolu olmuşdur. Eyni fikirləri “İrşad”ın bədii publisistik və nəsr nümunələri haqqında da söyləmək lazım gəlir.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan nəsrinə Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığının təsiri davam edirdi. Lakin öz siyasi, ictimai, sosial, mədəni mənzərəsi ilə fərqli bir əsr gəlmişdi və bütün sahələrdə

¹⁹ Osmanlı V.M. Azərbaycan romantizmi [2 cildə] / V.Osmanlı, red: Rafael Hüseynov. - Bakı: Elm. – c. 1. – 2010, – s. 128.

olduğu kimi, Azərbaycan nəsrində də yeni düşüncə sahibləri meydana çıxmışdı. Onların sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı yeni əsərlərlə zənginləşməkdə idi. Əsrlərdən bəri davam edən varislik ənənəsinə sadıq qalan ədəbiyyatımızda “İrşad”ın fəaliyyət göstərdiyi illərdə həm də yeni ədəbi meyillər güclənməkdə idi. Artıq maarifçi-satirik nəslə yanaşı, tənqidi-realist nəsr də ədəbiyyatımızda aparıcı xətt olaraq önə çıxırdı ki, bu da M.F.Axundzadədən sonra ədəbiyyata gələn yazıçıların əməyi sayəsində mümkün olmuşdu.

Dövrün tənqidçiləri mətbuatda, əsasən də “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnallarda köhnə ənənələrə kortəbii əməl edən müəllifləri, onların bu cür əsərləri tənqid atəsinə tutmuş, eyni zamanda ədəbiyyatın keçdiyi tarixi yolu araşdırmış, qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmişlər. Professor Şamil Vəliyev XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemlərindən bəhs edərkən yazır: *“Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnalların meydana gəlməsi bir tərəfdən milli tənqidi və poetik fikrin inkişafında yeni təmayüllərin yaranmasına səbəb oldusa, digər tərəfdən köhnə qəlibə daxil olan qəhrəmanların bədii ədəbiyyatdan çıxmasına güclü təsir göstərdi*²⁰.

Tədqiqat işində qeyd olunur ki, yaşadıkları dövrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsindən və nailiyyətlərindən bəhrələnməklə yanaşı, irşadçıların əksəriyyətinin ədəbi üslubunda, dəstxətində özünəməxsusluq vardı.

Dissertasiyada bir məsələ də vurğulanmışdır ki, “İrşad”ın poeziya nümunələrinin janrları, ideya-bədii, ədəbi-estetik xüsusiyyətləri, müəllifləri haqqında ilk fikirlər elə bu qəzetin özündə yer almışdır.

Beləliklə, araşdırmanın yekunu olaraq aydın olur ki, “İrşad” qəzeti ədəbiyyatın inkişafına, onun öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməsinə böyük diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Doğrudur, bəzi müəlliflər həqiqət hesab etdikləri yanlışları da yazılarında əks etdirmişdirlər. Lakin bütövlükdə bu qəzetin ədəbi tənqid sahəsində gördüyü işlər geniş və zəngin olmuşdur.

Bu fəslə aid əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdə və beynəlxalq konfrans materiallarında

²⁰ Vəliyev Ş.Q. (Körpülü). “Füyuzat” ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev, elmi red. və ön söz. müəl: Kamal Talıbzadə. – Bakı: Elm. – 1999, – s. 30.

ışığılandırılmışdır²¹.

Dissertasiyanın **“İrşad” qəzetində bədii tərcümə və ana dili problemi**” adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf **“Qəzetdə dünya ədəbiyyatından tərcümələr və onlara münasibət”** adlanır. “İrşad” qəzetində diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlərdən biri də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın həm siyasi-ictimai, həm də mədəni sahələrdə dünya ilə tanışlığının və ona inteqrasiyasının genişlənməsinin öz əksini tapmasıdır. “İrşad”ın nəşrində fəallıq göstərən qələm adamlarının çoxşaxəli yaradıcılığına tərcüməçiliyin də daxil edilməsi bunun əsas səbəblərindən biri kimi dissertasiyada qeyd olunur. İrşadçılar ayrı-ayrı əsrlərdə, fərqli ölkələrdə yaşamış, ədəbiyyat tarixində iz qoymuş, eləcə də dövrdaşları olan məşhur yazıçıların, şairlərin həyat və yaradıcılığına daim diqqət göstərmişlər. Bu da “İrşad”ın oxucularına dünyada baş verən proseslərlə, müxtəlif xalqların həyatı, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı

²¹ “İrşad” qəzetinin ədəbi-bədii əsərlərində “Molla Nəsrəddin” ənənələri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2007. № 4, – s. 484-492; “İrşad” qəzetinin şairlərindən - İbrahim Tahir Musayev // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2007. № 8, – s. 353-360; “İrşad” qəzetində poeziya məsələləri // “Çağımızdan görünən orta əsrlər”, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları – Bakı: – 15-16 dekabr, – 2014, – s. 583-593; “İrşad”da dərc olunmuş ədəbi-bədii əsərlərdə erməni vandalizminin təsviri məsələləri // I Beynəlxalq tarixdə soyqırımlar: faklar, reallıqlar, uydurmalar simpoziumu. Tezislər kitabı. – Bakı: – 2-3 aprel, – 2015, – s. 51-52. “Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikasında dövrün aktual məsələləri (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında) // IV Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi və Folkloru Kongresi Sanat Etkinlikləri, – Konya-Türkiyə: – 14-15 mayıs, – 2015. Materiallar kitabı, – Konya: – 2016, – s. 669-677; Европа в художественной публицистике Ахмед бека Агаоглу (по материалам газеты “Иршад”) // – Київ: “Мова і культура” наукове видання. – 2016, том IV (181), выпуск 21, – с. 234-241; Əhməd bəy Ağaoğlu və onun “Hicrəti-Kübra” əsəri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2017. № 6, – s. 184-187; İrşad” gazetesindəki şiir və öykülərdə milli birlik sorunu, II Uluslararası Develi – Aşık Seyranî ve türk kültürü kongresi, Türkiyə, Develi: – 10-12 ekim – Tam mətn kitabı, – Develi: – 2019,– s. 506-511; Mətbu mənbələrdə ədəbiyyat: “İrşad” qəzetinin nəsr nümunələrində həyat həqiqətləri və bədii gerçəklik // – Bakı: AMEA Mərkəzi Elmi əsərlər jurnalı, Kitabxana və informasiya araşdırmaları. – 2019, – c. 1. № 1, – s. 84-88; “İrşad” qəzetində ədəbi tənqid məsələləri // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji seriyası, – 2020. № 4, – s. 52-62; “İrşad” qəzetində klassik ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili məsələləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2020. № 4, – s. 260-269.

vermişdir.

Dissertasiyada başqa dillərdən tərcümə olunaraq “İrşad” qəzetində dərc edilən materiallar iki yerə ayrılmışdır:

1. İctimai, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni mövzularda qələmə alınmış müxtəlif janrlı yazılar;

2. Bədii tərcümələr.

Dissertasiyada birincilərə bu qəzetin səhifələrində daha çox yer verildiyi qeyd olunmuş və bunun səbəbləri araşdırılmışdır. Nəticəyə gəlinmişdir ki, əvvəla, “İrşad” sırf ədəbi-bədii mətbuat orqanı olmamışdır. İkincisi, qəzet ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hadisələrlə zəngin bir dövrdə nəşr edilmişdir. Azərbaycanın tərəqqisi, istiqlalı, istiqbalı naminə çalışan, əsl ziyalı, vətəndaş mövqeyində dayanan irşadçılar çar Rusiyasının və imperiyanın müstəmləkə ölkələrində, həmçinin dünyada baş verən mühüm hadisələrdən xəbərdar olması və “İrşad” vasitəsilə oxuculara çatdırmağı vacib hesab etmişdirlər. Bu məqsədlə qəzetdə Avropa, Amerika, Yaxın və Uzaq Şərq ölkələrinə ciddi maraq göstərilmiş, rus, fransız, ingilis, türk, fars mətbuatına istinadla beynəlxalq həyat barədə məlumatlar verilmişdir. Lakin bu qəzet həm də ədəbi-bədii nümunələrin dərc edildiyi mətbu orqan olmuşdur. Bunu qəzet səhifələrində tez-tez orijinal bədii əsərlərə, vaxtaşırı müxtəlif dillərdən tərcümə olunmuş bədii parçalara yer verməklə təsdiq etmişdir. Bu yazılar vasitəsilə qəzetin oxucuları bir çox tanınmış xarici yazıçıların, şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar əldə edə bilmişlər.

“İrşad”da tərcümə üçün seçilmiş əsərlərə və onların müəlliflərinə ümumi şəkildə nəzər salanda, ilk növbədə, rəngarənglik diqqəti çəkir. Belə ki qəzetdə fərqli dövrlərdə yaradılmış həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatından nümunələr verilmişdir. Tərcümə edilən əsərlərin mövzusuna, ideyasına “İrşad”da çox ciddi yanaşılmışdır. Qəzetin fəaliyyətinin başlanğıcından bu istiqamət əsas götürülmüşdür. Belə ki, ilk müraciət olunan müəlliflərdən biri Şərqlin dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi şair Hafiz Şirazidir. M.Ə.Rəsulzadənin farscadan dilimizə çevirdiyi və qəzetdə “Hafizdən tərcümə” adı ilə verilmiş²² həmin əsərdə əxlaqi dəyərlər təbliğ edilmişdir:

²² R-zadə, M.Ə. Hafizdən tərcümə // “İrşad” qəzeti, – 1905, 23 dekabr. – s. 2-3.

*“Analar ilə qızın cəngü-cidal varlarıdır,
Hamı oğlanları rəncur atalardan görürəm.
Qardaşın qardaşına zərrəcə rəhmi yoxdur,
Nə də şəfqət oğula, mən atasından görürəm
[Hafiz]in pəndin eşit, (Razi), gedib yaxşılıq et,
Bu nəsihətdir, gözəldir və gövhərdən görürəm”²³.*

Tədqiqat işində qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində bədii tərcümələrin əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan ziyalıları da bu sahəyə diqqəti artırmış, mənəvi dəyərlər aşılayan əsərlərin ana dilimizə tərcüməsini və çapını zəruri məsələlərdən hesab etmişdirlər. Mətbuat və kitab nəşrində mövcud olan problemlərdən bəhs edən Ö.F.Nemanzadə yazmışdır: *“İndilik talafı mümkün deyilsə, tərcüməyə nə söz. Ruscadan türkcəmişə tərcümə olunmalı minlərcə kitablar var.*

...Bu gündən camaatımız rus dili bilən ziyalılarımızdan, xüsusən müəllimlərimizdən çoxlu tərcümələr, əsərlər ümid edir”²⁴.

“İrşad”da yer verilən bədii tərcümələrin əksəriyyətinin mövzusu ibrətamiz olmaqla yanaşı, dövrün ictimai, siyasi, sosial mənzərəsi ilə uyğunluq təşkil etməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Tədqiqatdan bu qənaət ortaya çıxır ki, “İrşad” tərcümə məsələlərində də öz prinsiplərinə sadıq qalmış, ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından oxucu marağına uyğun əsərlərin dərcinə üstünlük vermişdir.

Milli və ümumibəşəri dəyərlərə söykənən, cəmiyyətin dünyagörüşünün formalaşmasına, müasirlərinin maariflənməsinə, azadlıq ideallarını dərk edib həmin yolda mübarizəyə qoşulmasına istiqamətləndirən “İrşad”ın yazarları tərcümə məsələlərinə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış, bu reallıqdan çıxış etmişdirlər. Dissertasiyada bu mənada, qəzetdə yer verilən tərcümə materiallarının əhəmiyyəti yüksək dəyərləndirilir.

XX yüzilliyin ilk onilliyində Azərbaycanda çox vacib məsələlərdən biri millətin varlığının, milli kimliyinin göstəricilərindən hesab edilən ümumi ədəbi dil problemi olmuşdur. Dissertasiyanın üçüncü fəslinin **“İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub məsələləri** adlı paraqrafında bu məsələlər araşdırılır. XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda dil probleminin ictimai, siyasi və mədəni həyatın

²³ R-zadə, M.Ə. Hafizdən tərcümə // “İrşad” qəzeti, – 1905, 23 dekabr. – s. 2-3.

²⁴ Nemanzadə. Müsəvvər Rüstəm və Söhrab // “İrşad” qəzeti, – 1908, 3 iyun. – s. 2.

müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb etdiyi nəzərə çatdırılır. Məsələ o qədər aktual olmuşdur ki, Kamal Talıbzadənin yazdığı kimi, əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdir: *“Siyasətdən danışanlar da, iqtisadiyyatdan bəhs edənlər də, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər”*²⁵.

Dil problemi Azərbaycanda uzun zamandan bəri mövcud olmuş, daha dəqiq desək, keşməkeşli tariximizin müxtəlif dövrlərində yaranmış, müəyyən səbəblərdən getdikcə böyümüş, XX əsrin ilk onilliyində ən çox müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olan mövzulardan birinə çevrilmişdir. Belə ki, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai həyatında özünüdərk prosesi ədəbi dilə güclü təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, çarizmin öz mənafeyi naminə həyata keçirdiyi dil siyasəti milli dillərə təzyiq edirdi.

Belə bir dövrdə ziyahılarımızın əksəriyyəti ana dilinin taleyinə laqeyd qalmamışdır. Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə və digər görkəmli qələm sahibləri Azərbaycan dilinin saflığı, yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparmışdılar. Onlara mətbuat orqanları bu məqamda da fikirlərini bəyan etmək üçün geniş meydan vermişdir. Dissertasiya işində bu sırada o dövr Azərbaycanının nüfuzlu qəzetlərindən biri kimi “İrşad”ın müstəsna yeri və xidmətləri araşdırılır. “İrşad”ın bu sahədə fəaliyyətinin yalnız nəşr olunduğu zamanın tələblərinə uyğunlaşması kimi dəyərləndirilməsi düzgün hesab edilmir. Səbəbi belə izah edilir ki, araşdırma obyektı türk millətinin yolunda işıq olmaq üçün meydana çıxmış mötəbər bir qəzetdir. Bu mənada, “İrşad”ın dil məsələlərinə ana dili, ədəbi dil, ortaq türk dilinin, yəni ümumtürk dilinin yaradılması və digər vacib məsələlərə böyük diqqət yetirməsi daha dərin mətləblərdən xəbər verir.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanın ümumilikdə dil mənzərəsində qarışıqlıq yaranan və ana dili məsələsinin aktual edən əsas səbəblərindən biri isə əsrin əvvəllərində başqa ölkələrdə oxuyub gələn ziyalılarımızın bəzisinin düşüncəsində, əsərlərində yad

²⁵ Talıbzadə, K.A. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər) / K.Talıbzadə. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1966. – s. 300.

mədəniyyətin, yad dillərin təsirinin güclü olması idi. Akademik Tofiq Hacıyev də XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə üç meylin olmasının zərərlerini açıqlamışdır: *“Ədəbi dilin saflığını korlayanlar vahid mənbə üzərində dayanmır, üç ada ayrılırlar, bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup-türk osmanlı, üçüncü qrup isə rus-Avropa dillərinə meyl edirdilər”*²⁶.

“İrşad”ın səhifələrində ana dilinə xor baxmaq müqabilində əcnəbi dildə danışmağa meyl göstərənlər kəskin tənqid olunmuşdur. 1906-cı ildə S.M.Əfəndizadə çarizmin dil siyasəti səbəbindən belə vəziyyət yarandığını düşünürdü: *“Öz ana dilini həqirənə sanmaları bu şəxslərin təqsiri olmuyor, bəlkə bizləri küçüklükdən öz ana dilimizə nifrət nəzərilə baxmağa məcbur edənlərin təqsirləridir”*²⁷.

Lakin Azərbaycan ziyahıları ana dilinə xor baxanlara cavabları bu qədər sərt olmuşdur: *“...türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin.*

*Xəyanət? Bəli, xəyanət Bir dəfə yox, yüz dəfə yox, min dəfə!”*²⁸.

İrşadçılar dövrün əksər millətsevər ziyahıları kimi bütün dünya türklərinin qarşılaşdığı, həlli yollarını aradığı problemlərin əsas səbəbini və onlardan qurtuluşu birliyə nail olmaqda görmüşdülər. Bu böyük məqsəd nəminə atılmalı ən əhəmiyyətli addımlardan birinin isə vahid dil yaratmaq olması fikri “İrşad”da alqışlanmışdır. Lakin vahid türk dili ideyasını alqışlayanların, dəstəkləyənlərin də ortaq fikrə gələ bilmədiklərini “Dil məsələsi” adlı məqaləsində Mirzə Abdullah belə təsvir etmişdir: *“Əlac, həm də məqbul bir əlac ortaya çıxarılmadı. Hər kəs yenə başını aşağı salaraq, öz əfkarını, öz tərqiətini irəli aparmağa, öz bəğəndigi şivəni təmim və nəşr etməyə çalışmaqdadır”*²⁹.

Belə qənaətə gəlirik ki, milli kimliyin qorunmasına, uca tutulmasına rəvac verən hər bir məsələ bu qəzet üçün əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna görə dil problemlərini, milli dil xüsusiyyətlərini “İrşad” daim ən vacib mövzular sırasında saxlamışdır.

Paraqrafın sonunda bütün qeyd olunan məqamlar nəzərə alınaraq, bu nəticəyə gəlinir ki, XX əsrin ilk illərində təkcə Azərbaycan ədəbi

²⁶ Hacıyev, T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili / T.Hacıyev, elmi red. Ə.Bağırov. – Bakı: – Maarif, – 2011. – s. 17-18.

²⁷ Əfəndizadə, S.M. Ana dili barəsində // “İrşad” qəzeti, – 1906, 12 yanvar. – s. 2.

²⁸ Nər. Cümə söhbəti // “İrşad” qəzeti, – 1906, 28 iyul. – s. 2-3.

²⁹ Mirzə Abdullah. Dil məsələsi // “İrşad” qəzeti, – 1906, 13 mart. – s. 3.

dilinin vəziyyətini araşdıranlar üçün deyil, eyni zamanda, dil tariximizin həmin dövrlərinin tədqiqatçıları üçün “İrşad” olduqca maraqlı mənbədir. O illərdə Azərbaycanın dili barədə qəzetin səhifələrində dərc olunan yazılar əhatəli təsəvvür yaranmasına imkan verir.

Üçüncü fəslə aid qoyulmuş problemlər ayrı-ayrı elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdə tədqiq olunmuşdur³⁰.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər belə göstərilir ki, “İrşad”ın istər bədii publisistik, istər nəzm, istərsə də nəsr nümunələri, əsasən, ictimai-siyasi məzmunlu, maarifçilik ruhlu əsərlərdir. Bu da qəzetin nəşr olunduğu dövrlə səsleşməsindən irəli gəlmişdir. Şəxsiyyət azadlığının məhdudlaşdırılması, ictimai bərabərsizlik, ədalətsiz qayd-qanunlar və digər problemlər “İrşad”da dərc olunan ədəbi-bədii nümunələrdə tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, sülh, tərəqqi həmin əsərlərdə ümumbəşəri duyğular kimi tərənnüm edilmişdir.

İrşadçılar milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəniyyətinin və təhsilinin inkişafından keçdiyi qənaətində olmuşdurlar. Onlar bədii yazılarında bu amili nəzərdən qaçırmamışdılar. Maarifçilik ideyalarının təbliği, elmin, mədəniyyətin yüksəlişi arzuları qəzetin bədii nümunələrində geniş şəkildə ifadəsini tapmışdır.

Üslub rəngarəngliyi, janr müxtəlifliyi, mövzu zənginliyi qəzetin ədəbi-bədii nümunələrini daha da oxunaqlı etmişdir.

Qəzetin yalnız Azərbaycanda və müstəmləkəsi olduğu çar Rusiyasının ərazilərində deyil, qonşu ölkələrdə də yayıldığını nəzərə alsaq, ədəbiyyatımızın təbliğində “İrşad”ın mühüm rol oynadığı məlum olur.

Azərbaycan mətuatına xalqın doğru yol göstərəni kimi qədəm qoyan “İrşad” adı ilə də, əməlləri ilə də bəlli etdiyi məramından heç vaxt dönməmişdir. Qəzet fəaliyyəti boyunca böyük problemlərlə qarşılaşmış, lakin çıxdığı yolu, məsləyini dəyişməmiş, xalq mövqeyi, milli mənafe hər zaman başlıca qayəsi olmuşdur.

³⁰ “İrşad” qəzetində bədii tərcümə məsələləri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 2019. №7-8. – s. 180-184; “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub məsələləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2019. №6, – s. 266-278.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. “İrşad” qəzetinin tədqiqat tarixi // Bakı Dövlət Universiteti, “İrşad” – 100” (“İrşad” qəzetinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları), – Bakı: – 16 dekabr, – 2006, – s. 43-47.
2. “İrşad” qəzetinin ədəbi-bədii əsərlərində “Molla Nəsrəddin” ənənələri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2007. № 4, – s. 484-492.
3. “İrşad” qəzetinin şairlərindən - İbrahim Tahir Musayev // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2007. № 8, – s. 353-360.
4. “İrşad” qəzetində türkçülük məsələləri // VIII Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı və Kültürel Mirası Koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri, – Konya, Türkiyə: - 15-16-17 mayıs, – 2014, Materiallar kitabı, – Konya: – 2016, – s. 417-426.
5. “İrşad” qəzetində poeziya məsələləri // “Çağımızdan görünən orta əsrlər”, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları – Bakı: – 15-16 dekabr, – 2014, – s. 583-593
6. “İrşad”da dərc olunmuş ədəbi-bədii əsərlərdə erməni vandalizminin təsviri məsələləri // I Beynəlxalq tarixdə soyqırımlar: faklar, reallıqlar, uydurmalar simpozyumu. Tezislər kitabı. – Bakı: – 2-3 aprel, – 2015, – s. 51-52.
7. “Əhməd bəy Ağaoğlunun publisistikasında dövrün aktual məsələləri (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında) // IV Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi və Folkloru Kongresi Sanat Etkinlikleri, – Konya-Türkiyə: – 14-15 mayıs, – 2015. Materiallar kitabı, – Konya, – 2016, – s. 669-677.
8. Европа в художественной публицистике Ахмед бека Агаоглу (по материалам газеты “Иршад”) // - Київ: “Мова і культура” наукове видання. – 2016, том IV (181), выпуск 21, – с. 234-241.
9. 1905-1906-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qırğınlar (“İrşad” qəzetinin materialları əsasında) // XX əsrdə türk-

- müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları, IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Lənkəran: – 22-27 aprel, – 2017, – s. 331-336.
10. Əhməd bəy Ağaoğlu və onun “Hicrəti-Kübra” əsəri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 2017. № 6, – s. 184-187.
 11. “İrşad” qəzetində ana dili və bədii üslub məsələləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2019. № 6, – s. 266-278.
 12. “İrşad” qəzetində bədii tərcümə məsələləri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 2019. №7-8. – s. 180-184.
 13. Ahmet bey Ağaoğlu yaradıcılığında türkçülük konuları (“İrşad” gazetesinin verilerine dayanılarak hazırlanmıştır), Uluslararası Ankara Bilimsel Araştırmalar kongresi, – Türkiye, Ankara: – 4-6 ekim – 2019, Tam metn kitabı, – Ankara: – 2019, – s. 462-466.
 14. “İrşad” gazetesindəki şiir və öykülərdə milli birlik sorunu, II Uluslararası Develi – Aşık Seyranî ve türk kültürü kongresi, Türkiye, Develi: – 10-12 ekim – Tam metn kitabı, – Develi:, – 2019, – s. 506-511.
 15. Mətbu mənbələrdə ədəbiyyat: “İrşad” qəzetinin nəsr nümunələrində həyat həqiqətləri və bədii gerçəklik // – Bakı: AMEA Mərkəzi Elmi əsərlər jurnalı. Kitabxana və informasiya araşdırmaları. – 2019, – cild. 1. № 1, – s. 84-88.
 16. “İrşad” qəzetində ədəbi tənqid məsələləri // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji seriyası, – 2020. № 4, – s. 52-62.
 17. “İrşad” qəzetində klassik ədəbiyyatın tədqiqi və təhlili məsələləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, – 2020. № 4, – s. 260-269.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2021-ci il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.11.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46662

Tiraj: 100